

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Сергій ПЛОХІЙ

ЗАГУБЛЕНЕ ЦАРСТВО

ІСТОРІЯ «РУССКОГО МИРА»
з 1470 РОКУ ДО СЬОГОДНІ

Харків
«ФОЛІО»
2019

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Передмова

У самому серці Москви, навпроти Боровицької брами Кремля, розташований один з найвищих пам'ятників російської столиці. Це вісімнадцятиметрова статуя чоловіка у середньовічному вбранні з хрестом в одній руці і мечем — в іншій. Цей чоловік — князь Владімір, як його називають сучасні росіяни, натомість в середньовічних хроніках він згадується як Володимир. Цей князь правив з 980-го до 1015 року в місті Києві, де зараз відомий під ім'ям Володимир, і за час свого правління залишив велику спадщину, оскільки охрестився сам і похрестив свою державу, що отримала від істориків назву Київська Русь, величезні території якої простягалися від Карпатських гір на заході до ріки Волги на сході.

Багато хто в Москві вірить, що поштоvhом до спорудження пам'ятника, який за розмірами і місцем розташування затьмарює монумент Юрію Долгорукому, що, як вважається, 1147 року заснував Москву, стало бажання прославити нікого іншого, як тезку Святого Володимира — російського президента Володимира Путіна. Хай там як, а переможця конкурсу на спорудження монумента обирав поспіхом створений комітет на чолі з архімандритом Тихоном, якого називають духовником Путіна. Крім цього, місцем розташування пам'ятника обрано захищену ЮНЕСКО історичну територію, а отже для початку будівництва необхідно було отримати спеціальний дозвіл від московської міської ради, що було б неможливим без благословення президента Росії.

Понад усе пам'ятник Володимиру в Москві символізує претензії Росії на спадщину Київської Русі та підкреслює важливість останньої для історичної ідентичності сучасної Росії. Той час і ті обставини, за яких було споруджено монумент, зайвий раз підкреслюють важливість української тематики для російської історії та політики.

Утім, цей зв'язок, реальний чи уявний, між князем Володимиром та президентом Володимиром Путіним лише частково пояснює важливість цього монумента та причини його спорудження в самому серці Москви. Понад усе пам'ятник символізує претензії Росії на спадщину Київської Русі та підкреслює важливість останньої для історичної ідентичності сучасної Росії. Інакше, що б ще робив в такому престижному місці в серці російської столиці пам'ятник на честь київського князя, який правив в столиці сусідньої України? Той час і ті обставини, за яких було споруджено монумент, зайвий раз підкреслюють важливість української тематики для російської історії та політики. Перший камінь для пам'ятника було закладено 2015 року, невдовзі після анексії Криму Росією, і до того ж його узято з того самого півострова, навколо якого точиться російсько-українське протистояння. До російської столиці цей камінь привезли з легендарного візантійського міста Херсонеса, де 988 року охрестився Володимир.

Пам'ятник князю Володимиру на Боровицькій площі в Москві

Монумент відкрив особисто Володимир Путін 4 листопада 2016 року — на День національної єдності, державного свята Росії. Президент Росії виступив з промовою в присутності голови російського уряду — Дмитра Медведєва, Патріарха Російської православної церкви Кирила та вдови знаменитого російського письменника Олександра Солженіцина. Володимир Путін високо оцінив здобутки князя Володимира як «збирача та захисника російських земель і далекоглядного державного діяча, який заклав основу сильної, єдиної, централізованої держави, що стала великою об'єднаною сім'єю рівних народів, мов, культур та релігій». Путін зазначив, що християнство, яке обрав Володимир, «стало єдиним джерелом духовної сили народів Росії, Білорусі та України, заклавши основи моралі та цінностей, якими ми керуємося до сьогодні».

Незважаючи на все те, що можна прочитати в книжках чи почути в офіційних виступах, Росія, особливо за європейськими стандартами, є відносно молододержавою. Офіційно історія її незалежності бере свій відлік менш ніж шістьсот років тому, в 70-х роках XV століття, коли Іван III, перший володар Великого Московського князівства, який «приміряв» титул царя, кинув виклик сюзеренітету монгольських ханів. На кону стояв не тільки незалежний статус Володимиро-Суздальського князівства — князівства, столицею якого було місто Москва, але й контроль над землями всієї Русі, зокрема над Новгородом, незалежність якого від Москви намагалися підтримувати монгольські хани. Саме тоді київське коріння московітської династії, а також церква допомогли створити потужний міф, яким Московія відмежувалася від свого ж нещодавнього монгольського минулого і оголосила себе спадкоємицею Візантії. Більшу частину воєн Московія вела проти своїх найближчих східнослов'янських сусідів. Ці війни обґрунтовувалися та виправдовувалися претензіями Москви на те, що вона

є законним політичним, культурним та релігійним наступником середньовічної Київської Русі та її візантійського спадку.

Навіть розширення радянських кордонів на захід під час Другої світової війни часто пояснювалося із посиланнями на військові здобутки руських князів. Незважаючи на довгу історію імперських завоювань, прагнення Росії «зібрати російські землі», започатковане ще в період правління Івана III, було реалізоване тільки в короткий період з 1945-го до 1991 року — протягом менш ніж півстоліття. В ті часи, перебуваючи в статусі наддержави, Москва змогла поширити свою владу до найзахідніших регіонів колишньої Київської держави, заселених переважно східнослов'янськими народами — йдеться про українську Галичину, Буковину та Закарпаття.

З початком нової ери концепція наступництва за Київською Руссю з династичної та релігійної перетворилася на етнонаціональну. Захопившись національною ідеєю у XVIII столітті, Російська імперія створила нову модель російської національної спільності, що включала сьогоднішніх росіян, українців та білорусів, так само як і деяких представників імперської еліти неслов'янських національностей, які були русифіковані політично і культурно. Російська революція розпочала процес розв'язування вузла російської національної ідентичності через набуття росіянами, українцями та білорусами статусу окремих націй. Проте радянський проект був далеко не послідовним в своїй національній політиці. Комуністичний режим зосередив всі процеси прийняття рішень у Москві, російська мова використовувалася на території всього Союзу Радянських Соціалістичних Республік, створювалися умови для русифікації неросіян, після розвалу Радянського Союзу 1991 року саме це посприяло розвитку російського пострадянського імперіалізму. Позбавитися цього неоімперіалізму — от що найскладніше в пошуку нової національної ідентичності, який зараз переживає Росія.

Сьогодні росіянам дуже важко прийняти невідповідність між межами розповсюдження російського етносу, його культури та ідентичності і державними кордонами Російської Федерації.

Сьогодні росіянам дуже важко прийняти невідповідність між межами розповсюдження російського етносу, його культури та ідентичності і державними кордонами Російської Федерації. Іншими словами, головна проблема Росії співзвучна з ключовою вимогою сучасного націоналізму, якій Ернст Гельнер дав відоме визначення: «принцип, відповідно до якого національні та політичні утворення мають відповідати одні одним». Чи відповідають сьогоденні державні кордони Росії її кордонам національним? Відповідь залежить від того, яким політичні та інтелектуальні лідери Росії та росіяни взагалі уявляють свій народ. Питання російської ідентичності та її географічного розповсюдження являє собою не тільки науковий інтерес, адже визначає питання війни та миру вздовж східних кордонів Європи як для сучасного, так і для прийдешніх поколінь.

Проблема визначення власних політичних, культурних та етнічних кордонів після розпаду Радянського Союзу, з якою зіткнулася Росія, не є унікальною. З нею стикалися багато держав, яким довелося фізично і психологічно відмовитися від усього, чим вони володіли в двадцятому столітті, перебуваючи в статусі імперій.

В результаті Першої світової війни розпалася величезна імперія Габсбургів, зменшившись в міжвоєнний період до розміру Австрії та Угорщини. Внаслідок цього багато громадян німецької та угорської національності опинилися поза межами власних кордонів. Коли розпалася ще більша Османська імперія, безліч її турецькомовних громадян, що сповідували іслам, опинилися за межами новоствореної Турецької держави, в країнах, де більшість складала не-турки і не-мусульмани. Зрештою, припинення існування Британської та Французької імперій, яке тривало значно довше і відбувалося після Другої світової війни, позначилося небажанням представників імперської влади втрачати свої володіння. В цей час почали створюватися держави під керівництвом представників корінного населення колишніх колоній, а безліч нащадків англійських та французьких поселенців разом з представниками імперської влади повернулися на батьківщину своїх предків.

Чи належать до російської нації в її етнічному та культурному розумінні тільки етнічні росіяни, як ті, що живуть в Російській Федерації, так і за її межами, чи входять до її складу також братні східно-слов'янські народи — українці та білоруси? Це і є ключовим питанням для російської еліти та для широкого російського загалу в цьому процесі нового пошуку себе та своєї нації як такої в пострадянському світі.

Але Росія зіткнулася з серйозним викликом, небаченим для більшості колишніх імперій, насамперед морських — з проблемою визначення того, чи існує сама по собі російська нація. За словами британського історика Джефрі Хоскінга, «у Британії була імперія, а Росія сама була імперією — і, мабуть, досі нею залишається». Традиційно вважається, що російська проблема самоідентифікації пов'язана з тим, що Росія стала імперією до того, як сформувалася російська нація. Вочевидь, те саме можна сказати і про багато інших імперій, зокрема про

Британську, Іспанську чи Португальську, але що відрізняє ситуацію, в якій опинилася Російська імперія, так це спільне з народами, що входили до її складу, історичне коріння та спільні з ними ж міфи про власне походження: а все було саме так протягом значної частини російської імперської історії.

Чи належать до російської нації в її етнічному та культурному розумінні тільки етнічні росіяни, як ті, що живуть в Російській Федерації, так і за її межами, чи входять до її складу також братні східнослов'янські народи — українці та білоруси? Це і є ключовим питанням для російської еліти та для широкого російського загалу в цьому процесі нового пошуку себе та своєї нації як такої в пострадянському світі. Це і є ключовим питанням дослідження, яке ми провели в цій книзі. Образно кажучи, наш аналіз належить до відомої категорії досліджень «процесу вигадування націй». В Британії, Франції, Німеччині, Іспанії та не в останню чергу в Росії видаються такі книги, в яких описується історія цих держав від давніх часів. Моя книга відрізняється від усіх цих праць тим, що описує вигадування й існування нації, якої не існує в будь-якій інституціоналізованій формі. Великоросійської нації, описаної на сторінках цієї книги, нема на будь-якій карті, і вона ніколи не була основою якогось політичного утворення. Вона існує тільки в свідомості політичних і культурних еліт та, якщо вірити опитуванням, в свідомості десятків мільйонів росіян. Саме тому за впливовістю на міжнародній арені вона перевер-

шує багато справжніх, реально існуючих націй і держав, які легко можна знайти на політичній карті світу.

Моя книга описує історію російського націоналізму там, де він перетинається з російським імперіалізмом. Він з'явився одночасно з виникненням незалежної російської держави в другій половині XV століття і існує аж дотепер, розповсюдившись на величезні території Росії та держав Східної Європи і впливаючи на їхню історію. Як буде видно з першої частини цієї книги, протягом XVIII століття керманічам російської імперії та підвласній їй інтелігенції вдалося змішати середньовічні уявлення про династичність та релігійність з національною свідомістю, що саме виникала, і покласти все це в основу імперської російської державності. З другої частини видно, що вся ця конструкція зіштовхнулася з серйозним викликом з боку поляків та їхнього сучасного європейського націоналізму: навіть після розгрому повстань вони не відмовилися від своїх зазіхань на землі України та Білорусі, які були приєднані до Російської імперії після поділу Польщі наприкінці XVIII століття.

У другій половині XIX століття імперії довелося вдосконалювати власну модель державності для подолання підйому сучасного націоналізму східних слов'ян. Як детальніше описано в третій частині, російська імперська влада намагалася подолати підйом українського націоналізму, розвиваючи концепцію триєдиної російської нації, яка складається не з однорідного російського на-

роду, а з трьох народів: великоросійського, малоросійського (українського) та білоруського. Влада намагалася також, до речі не без успіху, зупинити розвиток не-великоросійських літературних мов та культури.

Російські революції 1905-го та 1917 років, яким присвячено четверту частину цієї книги, зруйнували імперську модель триєдиної нації. Росіяни, українці та білоруси були визнані окремими народами і розпочали боротьбу один з одним (це стосується насамперед росіян та українців). Завданням лідерів Радянського Союзу, чію політику проаналізовано в п'ятій частині, було запровадити якусь ієрархію та *modus vivendi* для цих трьох народів, які становили слов'янське ядро Радянського Союзу. Зрештою, їхні зусилля виявилися марними, і 1991 року Радянський Союз розпався. В останній частині цієї книги я розглядаю пострадянські спроби Росії викувати свою національну ідентичність, надаючи друге життя власній імперській спадщині — йдеться про спроби, які в результаті призвели до російсько-української війни 2014—2015 років.

Піднесенням незалежної Московської держави на руїнах Монгольської імперії відкривається переосмислення нової російської національної сутності, а після розпаду СРСР на міжнародній арені завершується розповідь про спроби російських еліт відродити єдність «загубленого царства» — середньовічної Київської Русі, спадщина якої лягла в основу культури всіх східних слов'ян. Пошук

Піднесенням незалежної Московської держави на руїнах Монгольської імперії відкривається переосмислення нової російської національної сутності, а після розпаду СРСР на міжнародній арені завершується розповідь про спроби російських еліт відродити єдність «загубленого царства» — середньовічної Київської Русі, спадщина якої лягла в основу культури всіх східних слов'ян.

«загубленого царства» як феномен європейської історії не є виключно російським. В Середньовіччі Карл Великий намагався відбудувати Римську імперію, так само, як в Новий час це намагалися зробити і Габсбурги. Але особливість Росії полягає в тому, що її пошук «загубленого царства» триває й досі, поєднуючись із жагою до імперської експансії та статусу наддержави. Саме через це Росія збилася зі шляху до розбудови нації і держави в її сучасному розумінні і тому сама стала «загубленим царством».

Частина I.

Народження Росії

Глава 1. Московське царство

Холодним осіннім днем 12 листопада 1472 року великий князь Московський Іван III, якому на той момент було тридцять два роки, взяв шлюб з двадцятитрирічною Софією, донькою деспота грецького полісу Мореї Фоми Палеолога. Для Івана це був другий шлюб, а для Софії — перший. Церемонія відбулася в Кремлі, у дерев'яній церкві біля ще недобудованого Успенського собору. З часом російські історики так і не змогли дійти згоди навіть щодо того, чи проводив церемонію митрополит, чи звичайний протоієрей.

Незважаючи на всю скромність урочистостей, вони мали величезне символічне значення: правитель Москви став родичем і спадкоємцем візантійських імператорів. Дядько Софії, Костянтин XI Палеолог, загинув 1453 року під час оборони Константинополя від нападу турків. Разом з ним загинула і Візантійська імперія, але не зникли імперські амбіції православних правителів.

Взявши шлюб з Софією, московський князь Іван III неначе одягнув на себе мантію візантійського імператора.

Мабуть, саме зв'язками Софії з Римом пояснюється те, що Іван привіз до Москви групу італійських архітекторів для будівництва нових стін Кремля, який був резиденцією великих князів і за правління Івана мав перетворитися на царський палац. Багато кремлівських палаців і церков збудував Марко Руффо, який прибув в Москву 1485 року. Він, разом з ще одним італійським архітектором, П'єтро Антоніо Соларі, збудував Грановиту палату — багато оздоблену банкетну залу царів. Соларі, прибувши до Москви 1487 року, керував спорудженням кремлівських веж, зокрема і Спаської. Культовий символ Москви та всієї Росії досі зберігає напис на честь італійського архітектора, який зводив цю вежу: на внутрішніх воротах напис зроблено російською, а на зовнішніх — латиною. На ньому значиться: *«Въ льто 6999 іюля Божъю милостію сдѣлана бысть сія стрѣльница повелѣніемъ Іоанна Васильевича, государя и самодержца всея Русіи, и великого князя Володимирского, и Московского, и Новгородского, и Псковского, и Тверского, и Югорского, и Вятского, и Пермского, и Болгарского, и иныхъ въ 30-е льто государства его. А дѣлалъ Петръ Антоніе отъ града Медиолана».*

В офіційному титулі Івана перераховувалися всі його володіння, старі й нові. Його шлюб і амбітні будівничі проекти були натяком на імперське майбутнє,

12 листопада 1472 року великий князь Московський Іван III взяв шлюб з Софією, донькою деспота грецького полісу Мореї Фоми Палеолога. Таким чином, правитель Москви став родичем і спадкоємцем візантійських імператорів.

Призваніє князей Варяжскихъ князь Рюрикъ.

Рюрик, Трувор і Сінеус. *Гравюра 1884 р.*

в той час як титул правителя «всія Русіи» і перелічення окремих земель брали своє коріння в минулому, а саме — в середньовічному походженні його династії і держави. Вчені відзначають двоїстий характер влади князя Московського, який одночасно правив як хан і як василевс (візантійський імператор) — тобто був одночасно і світським, і духовним очільником своєї держави. При цьому, зосереджуючись на двоїстості влади, часто забувають про його титул великого князя, який лишався основним для Івана III та його нащадків аж до середини XVI століття. Цей титул асоціював московських князів із давно померлими київськими правителями, що давало московським князям підстави претендувати на землі Київської Русі, що простягалися від Чорного моря на півдні і до Балтійського — на півночі.

Право Івана княжити у Володимирі та Москві, в Новгороді та Пскові ґрунтувалося на твердженні про його походження зі скандинавської династії Рюриковичів, яку заснував легендарний конунг вікінгів Рюрик.

Рюриковичі стояли на чолі впливової Київської держави, чия могутність досягла свого піку в XI — на початку XII століття. Одним з найшанованіших київських князів був Володимир, який керував своєю державою з 980-го до 1015 року і приніс на руські землі християнство візантійського зразка, за що православна церква долучила його до ліку святих. Іншою важливою постаттю був син Володимира, Ярослав Мудрий (роки княжіння 1019—1054), який звів собор Святої Софії в середмісті Києва. Будучи освіченим правителем, він видав перший збір законів Русі і сприяв літописанню. Зрештою, був ще один Володимир, якого знають за ім'ям Мономах через його родинні зв'язки з візантійським імператором Костянтином IX Мономахом. Цьому князю вдалося за час його дванадцятирічного правління (1113—1125) відновити єдність Київської держави, що саме похитнулася.

Правління Рюриковичів на землях Київської Русі несподівано перервалося в середині XIII століття, коли монголи разом з тюркськими степовими кочо-

виками, відомими на Русі під назвою «татари», здійснили навалу та заволоділи руськими землями. Восени 1237 року хан Батий, онук Чингісхана, завойовник і засновник найзахідніших провінцій Монгольської імперії, надіслав посланців володимирському князю Юрію, вимагаючи від останнього здатися. Князь відмовився. Протягом наступних кількох місяців монголи здійснили облогу Рязані та багатьох інших міст Русі та пограбували їх. Сам князь загинув в бою в березні 1238 року. Взимку 1239-го монголи пограбували Чернігів та Переяслав. Наступного року вони вже з'явилися на підступах до Києва, центра колись величезної держави. Через відмову Києва здатися монголи обложили місто та використали тарани, аби прорватися крізь його мури.

«Поставив Батий пороки (таранні знаряддя) біля міста, поблизу Лядських воріт, — записав літописець, маючи на увазі місце, яке сьогодні є центром Києва, — де до міста підступав глухий ліс. Б'ючи таранами по воротах без упину, пробив їх». На початку грудня монголи рушили через замерзле болото, яке більше не було перешкодою, і прорвалися в місто. На заході сонця в той короткий зимовий день монголи вже захопили мури та огорожі міста, де й переночували, чекаючи на зорю. Вочевидь, це була найжахливіша ніч в житті оборонців Києва. Історики вважають, що руські воїни та вцілілі мешканці сховалися в Успенському соборі. Ця перша кам'яна церква Русі стала останнім прихистком для тих, хто не склав зброї. «В той час люди бігли до церкви зі своїми речами, вилазили на її дах, — написав літописець про події 7 грудня 1240 року, останнього дня оборони Києва, — [і] стіни церкви завалилися від ваги, і так захопили татари місто».

Мало хто з оборонців та мешканців Києва лишився живим після падіння церкви. Хан Батий рушив зі своїми воїнами далі на захід, захоплюючи решту руських земель, та вдерся на території Польщі та Угорщини. Частково успіх монголів пояснювався тим, що руські землі, які колись централізовано управлялися з Києва, не становили більше якогось єдиного державного утворення, а керувалися князями, які змагалися один з одним за владу і вплив. На початку монгольської навали більшість князів північно-східних земель Русі, які правили на теренах сучасної Центральної Росії, визнавали сюзеренітет князя Володимирського. Південно-західні землі Русі, включно з Києвом, управлялися князями Галицько-Волинськими, а Новгородська республіка на північному сході колишньої Русі вела цілком незалежну від інших руських князівств політику. Але в будь-якому випадку монгольська навала посилила стан роздробленості Русі. Панування монголів на територіях сучасної України та Білорусі було переважно непрямим, опосередкованим та тривало лише декілька десятиліть. Ці землі в результаті опинилися під контролем Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Натомість в північних та

Захоплення Києва монголами.
Мініатюра з «Літопису
руського»

Бату-хан (Батий).
Малюнок з китайської
мініатюри XIV ст.

східних землях ситуація була іншою. Монголи встановили суворий контроль над Північно-Східною Руссю, чії землі з часом стали переважно територією Росії.

Хоча єдність Русі і була, взагалі-то, в минулому, але в часи монгольської навали князі всіх руських земель від Києва та Переяслава на півдні до Новгороду та Володимира на півночі та сході поділяли відчуття належності до єдиної династії. Вони до того ж отримали величезну спадщину Київської Русі: її законодавство, релігію, літературну мову і єдину руську ідентичність. Але ніде династична спорідненість і наступництво за Київською Руссю не мали такого великого значення, як в Московії — державі, що утворилася на північно-східних теренах колишньої Русі під сюзеренітетом монгольського хана. Для здійснення управління на захоплених землях Русі, включно з Новгородом, Монгольська імперія спиралася на своїх васалів, які носили титул Великого князя Володимирського. Безліч княжих родів змагалися між собою за отримання цього жаданого титулу, який приносив престиж, владу та багатство тому, кому вдавалося довести ханам свою вірність та здатність управляти.

Монгольські (а пізніше — кипчацькі) хани забирали цей титул в одних руських князів та передавали іншим, наче іграшку, якою бавилися підконтрольні князі, що до того ж були зобов'язані збирати для монгольських ханів на руських землях данину.

Хани нацьковували один княжий рід на інший, намагаючись не допустити утворення єдиного потужного політичного центру, але зрештою ця політика виявилася провальною. Протягом XIV століття місто Москва стало новим важливим центром сили на руських теренах, підвладних монголам.

Протягом XIV століття місто Москва стало новим важливим центром сили на руських теренах, підвладних монголам.

Протягом XIV століття місто Москва стало новим важливим центром сили на руських теренах, підвладних монголам. Будучи маленьким князівством на початку монгольської навали 1238 року на північно-східних землях Русі, Москва навіть не мала власної династії. Така династія з'явилася, тільки коли Москва опинилася під владою монголів.

Московські князі належали до молодшої гілки Рюриковичів (від молодшого сина Олександра Невського), але завдяки розташуванню їхнього князівства на сплетінні багатьох торгових шляхів та завдяки власним політичним навичкам, вони стали наймогутнішими князями Північно-Східної Русі. 1317 року московський князь Юрій Данилович одружився з донькою хана Золотої Орди, отримавши в такий спосіб титул Великого князя Володимирського та всю владу, яку надавав статус представника хана на цих землях.

Зміст

Передмова	3
<i>Частина I. Народження Росії</i>	9
Глава 1. Московське царство	9
Глава 2. Третій Рим	24
Глава 3. Імперська нація	39
<i>Частина II. Возз'єднання Русі</i>	54
Глава 4. Освічена імператриця	54
Глава 5. Польський виклик	67
Глава 6. Змагання за прикордонні землі	82
<i>Частина III. Триєдиний народ</i>	97
Глава 7. Поява України	97
Глава 8. Велика, Мала та Біла	104
Глава 9. Вбити мову	117
<i>Частина IV. Національна революція</i>	131
Глава 10. Народна пісня	131
Глава 11. Падіння монархії	146
Глава 12. Російська революція	163
<i>Частина V. Союз нерушимий</i>	181
Глава 13. Перемога Леніна	181
Глава 14. Націонал-комунізм	194
Глава 15. Повернення Росії	208
Глава 16. Велика Вітчизняна	219
Глава 17. Радянський народ	234
<i>Частина VI. Нова Росія</i>	252
Глава 18. Червоний стяг додолу	252
Глава 19. «Русский мир»	267
Глава 20. Російська війна	280
Епілог	292
Подяки	296
Бібліографія	298